

YU ISSN 0350-185x

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XXXVIII

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горџан-Премк, др Ирена Грицакај, др Милка Ивић, др Павле Ивић,
др Радослав Кайичић, Блаже Конески, др Тине Логар, др Александар Младеновић,
др Асим Пецо, др Миџар Пешикан, др Живојин Сјанојчић, др Драго Ђујић*

Главни уредник
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1982

О ТЗВ. „НЕЗАМЕЊЕНОМ ЈАТУ” И ОКОЛО ЊЕГА

1. Из историје проблема

На почетку студија запита ме један пријатељ, искрено забезекнут, шта има толико да се учи о гласовима нашег језика. Одговорио сам му да има много, да је то што су мудри људи о њима написали врло интересно, чак и узбудљиво. Имао сам на уму старе гласове нашег језика и мистерију њихових метаморфоза у току векова. Али ни ја тада ипак нисам могао веровати у оно што сада знам: да гласови нашег језика могу постати каменом смутње и предметом бескрајних препирања и размирица међу стручњацима. Постао је то, ето, загонетни глас који је словенским народима, посебно нама што говоримо српскохрватским језиком, у наслеђе оставио мноштво наследника, сродних међу собом и по лику и по карактеру, али тако вешто обликованих да се иза њих не може са сигурношћу наслутити прави лик ишчезлог претка. То је глас јат.

У првој свесци Радова Института за језик и књижевност у Сарајеву појавила се пре неколико година скица за библиографију прилога о овој још актуелној и по свој прилици за сада неисцрпној теми. Та скица доноси импозантан број од 94 јединице посвећене овоме проблему само у ијекавском изговору српскохрватскога књижевног језика.¹ Колики би тек списак био да није ограничен на књижевни језик и на ијекавштину — то знају они који су се задњих деценија подробније бавили овим питањима. Ту су и најузбудљивији проблеми који ево више деценија потресају крхку зграду наше филологије и дијалектологије.

Посебно актуелном и атрактивном постаје дискусија од времена када је П. Ивић изашао са примамљивом претпоставком да се стари глас јат крије у свом првобитном лику у неким српскохрватским говорима ван матичних области. То „незамењено јат” — по његову мишљењу — очувано је у гласу између *e* и *и*, који се у поменутиим говорима изговара у

¹ Н. Новаковић, *Прилози изради библиографије о ијекавском изговору српскохрватског књижевног језика*, Радови Института за језик и књижевност I, 1974, 153—176.

позицијама старог јата². Ова колико смела толико и изненађујућа претпоставка остала је до данас без правих доказа (у одсуству података о изговору овога гласа у прошлим епохама — свака, и најгенијалнија претпоставка нема изгледа да буде у науци прихваћена). Па ипак је баш она више допринела развоју наше историјске дијалектологије од било које појединачне несумњиве чињенице. И то не само зато што је њоме био надахнут сам њен творац, акад. П. Ивић, који је код нас у последње време више учинио него сви остали заједно, већ и стога што су и други били подстакнути да размишљају над читавим инвентаром проблема који се групишу око овога основног питања.

Најважнији циљ наше историјске дијалектологије јесте реконструкција основних контура дијалекатске слике из времена пре турских освајања и далекосежних миграционих покрета који су тиме били изазвани. Други је задатак: успоставити релативну хронологију најзначајнијих иновација из тог периода. Говори српскохрватске дијаспоре ван основне територије дају несумњиво много података у том правцу. Поред оних у Румунији, Мађарској, Аустрији, Италији итд. — једна група наших исељеника нашла се чак у Турској — Галипољски Срби. Њихов говор подробно је описао П. Ивић³.

Требало је затим кренути корак даље и утврдити матичну област из које потичу поједини од тих говора. То је врло тежак задатак, посебно за североисточне области нашега језика. Али баш од овога зависи ваљаност даљих закључивања. Неки од проблема ту су разрешени мање-више успешно. Друга су решења, међутим, несигурна. Тако акад. П. Ивић на основу танких индиција долази до претпоставке да су Галипољски Срби пореклом од Светозарева („Јагодине“), тј. са леве обале Мораве, у њеном горњем току. Вера у ову претпоставку могла је бити подгрејана и тиме што се за исељеничке говоре у Румунији са доста сигурности може утврдити да су у вези са североистоком Србије. Акад. Ивић је веровао да је од ових говора могуће изградити целовит мозаик из којег се склапа предмиграцијски супстрат браничевског говорног типа. Невоља је у томе што смедеревско-вршачка зона, у којој је он вредно трагао за подземним струјама које би га ретроградним свођењем упутиле ка одгонеткама за предмиграцијско доба — није давала довољно сигурних аргумената за ово. А западна Србија, из многих за то време врло вероватних разлога, није уливала поверење нити наду да ће иза занемарљиво ретких трагова „незамењеног јата“ бити откривено нешто значајније у том правцу.

Једино што је било могуће закључити на основу тада познатог материјала (а најзначајнији су у том броју тзв. шумадијско-војвођански икавизми) — јесте да су говори северне Србије, и поред несагледивих историјских и етничких промена, у главним линијама одржали еволутивни континуитет од најстаријих времена до данас.

² П. Ивић, *Једна доскора неиззната група шипокавских говора: говори са незамењеним јайом*, Годишњак Фил. фак. у Н. Саду I, 1956, 146—160.

³ П. Ивић, *О говору Галипољских Срба*, СДЗБ XII, 1957, 1—519.

2. Нови сјај сџарих ошкрића

Разуђена и снажна лингвистичка наука нашег века у стању је да задиви и засени својим сјајем. Често са те висине са потцењивањем дледамо у прошлост, сумњамо у веродостојност неких тада познатих гињеница и не примамо их без посебне провере. Тако су стара запажања ча се у северозападној Србији на месту јата каткада изгсвара глас издеђу *e* и *и* остала без одјека⁴. Тако акад. Ивић даје овакву, очигледно мало престрого оцену тих старих проналазака⁵: „Постоје, додуше, два модатка о оваквом изговору на извесним тачкама северозападне Србије”. п, Доцнија литература, међутим, није обратила пажњу на ова тврђења, тако да су она остала непроверена”.

До неспоразума је могло доћи и зато што је ова особеност западно-србијанских говора посматрана као икавизам или полуикавизам. Тако А. Белић почетком овог века, на основу својих бележака, утврђује „трагове икавског изговора *ѓ*” „и на десној обали Саве, у селима удаљеним од Београда 2—3 сата хода (Барич, Моштаница, Мислођин и др.)”⁶. На овај или онај начин Белић је и касније ову фонетску црту доводио у везу са икавизмом верујући „да је шумадијски говор дуго чувао разлику, нарочито у источним својим деловима, између *e* (= *e*) и *é* (*ѓ*)”⁷ и да је то представљало основицу за учвршћивање савременог икавизма на том терену. Дајући завршну реч о проблемима периодизације нашег језика, он понавља да „је источни дијалекат чувао још разлику између *ѓ* и *e* [почетком XIV века], што је било у извесној мери само у оном делу тога говора који ће доцније постати шумадијско-сремски, а у потпуности у најисточнијем делу (који ће дати доцније дијалекте Галипољских Срба, вршачки, крашовански и сл.)”⁸.

Вероватно инспирисан дотадашњим истраживањима, а и да би проверио Белићеве и Московљевићеве тврдње, шездесетих година је на овом терену радио Б. Николић и дошао до изненађујућих података и закључака: „Несумњивим и врло значајним трагом супстрата — вели он — треба сматрати чињеницу што сам у Дивцима и, нарочито, у Бранковини забележио примере у којима се на месту *ѓ* јавља глас између *e* и *и*: *л^нѓио*, *дѓѓе*, *ирѓдвече*, *дѓ^нца* и сл.”⁹.

Упознавши се врло рано са Б. Николићем, дознао сам још за време студија за ову његову сјајну потврду проналазака старих мајстора. У међувремену сам се и сам на терену уверио да то није случајно. Боравећи код својих рођака и пријатеља у Јунковцу крај Лазареваца, у Стублинама и Мислођину крај Обреновца, као и у Вранићу „у београдском округу”,

⁴ То су опаске Ж. Симића, *Српска грамаџика за основне школе*, Београд 1885, 117; и Ст. Новаковића, *Нејовање језика српског*, Глас СКА X, 1888, 66.

⁵ *О говору Галипољских Срба*, 59.

⁶ А. Величъ, *Диалектолоџическая карта сербског језика*, СПб 1905, 39—40.

⁷ А. Белић, *Историја српскохрватског језика I*. Фонетика, Београд 1960, 94.

⁸ А. Белић, *Периодизација српскохрватског језика*, ЈФ XXIII, 1958, 9.

⁹ Б. Николић, *Сремски говор*, СДЗб XIV, 1964, 379.

приметио сам многе интересантне ствари како у фонетици и морфологији овога говора тако нарочито у прозодији¹⁰. Ипак сам се у редоследу послова прво одлучио да вратим дуг свом завичају¹¹. Свој посебан прилог из историјске дијалектологије заснован на грађи из Левча поставио сам у оквире до којих је та грађа сезала, те су факта из северо-западне Србије остала опет за неку каснију прилику.¹² Пошто су стасали, млађи људи и прихватили се израде дисертација на грађи из тих области ја сам оставио да се томе вратим касније кад резултати тих колега буду објављени. Зато сам се окренуо источним областима и на терену црно-речког говора дошао до нових података од изванредне користи за целовито сагледавање садашњег стања у северној Србији¹³.

Моја испитивања показала су на првом месту да је теза о пореклу исељеничких говора на румунској територији тачна, тј. да су они у врло блиском сродству са својим залеђем. Друго, показало се да су ти говори у ствари носиоци и наследници структурних карактеристика браничевскога говора, чији су обриси сачувани у црно-речком и неготинском региону. Даље, супстратски слој источне и западне зоне северне Србије у принципу је идентичан, уз мање варијације. И на крају, да говор Галипољских Срба није без изузетка сводљив на супстратску базу северо-источнога квадранта, већ би се могло помишљати и на његово прибранање северо-западним идиомима.

Поред тамо наведених лингвистичких аргумената, могле би се дати и следеће доказне чињенице из ванлингвистичког домена које подупиру управо изнесену тезу. Прво, становници села Глоговца крај Светозарева, чију грађу обрађује акад. Ивић ради поређења са галипољском, досељени су од Крушевца, па није сигурно може ли се њихов говор узети у обзир када размишљамо о старијим слојевима. Друго, топоним *Јајодина* јест индикативан за првобитну локализацију Галипољаца, али није индикативна и сама легенда у целини (која је могла бити трансформисана под утицајем каснијих сазнања). Треће, господарске прилике и менталитет Моравца једва да су спојиви са задацима Галипољских Срба и приликама у којима су живели у Малој Азији. Мислим да се са више вероватноће њихов првобитни завичај може тражити око рудних налазишта даље на истоку, или пак на западу од Мораве. На истоку није до сада откривен топоним који би подсећао на овај из легенде. Али на западу, у подринском крају, познат је такав топоним — за планину *Јајодњу*. Лингвистичке и етнокултурне чињенице упућују да би колевку Галипољских Срба са више сигурности требало лоцирати на том подручју.

¹⁰ Исп. последње поглавље овога рада.

¹¹ Р. Симић, *Левачки говор*, СДЗБ XIX, 1972, 1—619.

¹² Р. Симић, *Пишане њорекла и еволуције дијалеката северне Србије у светлу особина левачког говора*, Прилози за књиж., језик, историју и фолклор XXXIX/1—2, 1973, 73—87.

¹³ Р. Симић, *Скица за дијалектологику карлу северне Србије*, Југосл. семинар за стр. слависте 31, Београд 1980, 93—136.

3. Ново „ошкриће” сѣарих чињеница

Б. Николић у наведеној студији о колубарском говору прихвата тезу акад. П. Ивића да је гласовна вредност између *e* и *u* — у ствари општа вредност јата пре његове замене, али са битним ограничењем на шумадијско-војвођански дијалект: „П. Ивић је истакао мишљење да је, пре замене, *ћ* у шумадијско-војвођанском дијалекту имало вредност гласа између *e* и *u*. Из претходног се излагања види да је и у овој интерпретацији усвојено то Ивићево мишљење”¹⁴. Опрезност формулације вероватно је последица тежње да се остане при очигледним фактима, а да се при том избегну евентуална тумачења која тим фактима не могу бити поткрепљена.

Вероватно незадовољан тако постављеним оквирима у које је сведена теза о „незамењеном јату” у говорима северозападне Србије, са новим чињеницама и новим интерпретацијама јавио се мр Сл. Реметић¹⁵. Међутим, и те нове чињенице, као и њихове интерпретације, дају повода за многе дилеме и напомене, те ћемо се око овога рада задржати нешто дуже.

3.1. Пишање „заслуја”

Од самог почетка рад мр Реметића најављује мало необичан и неубичајан став према фактима и још необичније закључке. Уз наслов првог поглавља: „Уводне напомене” — читалац застаје пред једном петокраком звездом. Свакако се тиме хтело упутити на посебно важну напомену испод текста. Тамо стоји следеће: „Извод из овога рада под насловом *Пишање икавизама шумадијско-војвођанској дијалекта у свејилу јошврде фонолошкој јати у неким србијанским љоворима* прочитао сам на X научном састанку слависта у Вукове дане у Београду 13. септембра 1980. године. Белешку о скупу и мом реферату читалац може наћи у „Политици” од 25. октобра 1980 (стр. 14) из пера Д. Петровића: *Редак ѿренуѿак наше дијалектолоѿије*”.

Прво ћемо нешто рећи о ономе што је у тој напомени речено, а онда и о ономе што није речено, а верујем да је требало рећи.

Прво, да ли је то био „извод” — или је то била скица? Мр Реметић изјављује касније да је на терену боравио у лето 1980. године. Да ли је у време прикупљања грађе рад већ био готов? Или је пак настао на терену? То може бити чак и истина кад се погледа како је материјал обрађен. Али нам аутор ипак дугује напомене у том правцу.¹⁶

¹⁴ То мишљење ипак више подсећа на Белићева схватања о томе. — Б. Николић, цит. место. — Исп. и рад Б. Николића, *Колубарски љовор*, СДЗБ XVIII, 1969, 1—71.

¹⁵ Сл. Реметић, *О незамењеном јату и икавизмима у љоворима северозападне Србије* СДЗБ XXVII, 1981, 7—105.

¹⁶ Ово мислим зато што извод може настати на основу готовог текста. Ако је обрнуто, онда се не може говорити о изводу.

Друго, зашто је изношење нових потврда за већ доказане илеје — „редак тренутак” — радозналци су упућени да се обавесте из наведеног чланка у „Политици”. Нас то даље не мора занимати.

Али нас мора занимати оно што стоји у раду мр Реметића. А и ту се говори о открићу — и то у два маха, и на два различита начина.

Први пут се одаје дужно поштовање Б. Николићу, који је први скренуо пажњу на ширу појаву гласа различитог и од *и* и од *е* на месту старог јата: „Иако Николић није указао на фонолошку индивидуалност тога необичног гласа, његово откриће добија заслужен значај и одјек” (16)¹⁷. Даље мр Реметић вели: „Радоје Симић је из Николићевих података „извукао” закључак да су јат и *е* у Колубари делом још увек две фонеме” (16, нап. 13). Колико сам ја закључке по жељи „извлачио”, а колико су они садржани у схватањим Б. Николића — нека покажу следеће две напомене.

Прво, на месту које мр Реметић цитира из мог текста — стоји: „Б. Николић мисли да је „оправдано Ивићево мишљење да је вокал пре своје замене на шумадиско-војвођанском терену имао вредност *e/e*”. У овом смислу сматрам тачну и Ивићеву тезу да је фази *бело* : *нисам* на терену шумадиско-војвођанског дијалекта претходила фаза *бе^оло* : *нисам* (ЈФ XXI, 112). Наше се мишљење разликује од Ивићевог утолико што ми сматрамо да је фаза *бе^оло* : *нисам* настала под икавским утицајем, а да је даље ширење икавске замене зауставило надирање србијанских екаваца”. — Б. Николић се — вели се у мом тексту даље — не изјашњава да ли је *љ* фонолошки већ било изједначено са *е* или не, али А. Белић јасно тврди да се они у то време још разликују. Мора се претпоставити да су то две фонеме”. У инкриминисаној напомени стоји: „У Колубари оне су то делом и данас, исп. Б. Н. СДЗб XVIII: *б* > *e/e*”¹⁸.

Друго, Б. Николић даје следећу карактеристику колубарскога говора у том погледу: „У основи је колубарскога говора екавска замена јата шумадијско-војвођанског типа . . .” А затим: „Значајно је да сам, нарочито у Бранковини, на месту старог јата слушао глас између *е* и *и*”¹⁹. Дакле: не „и глас” — одакле би се закључивало о факултативности његовој — већ само њега. Треба напоменути да Б. Николић није говорио у терминима фонолошке теорије, те је довољно: исправно схватити шта је мислио. А мислио је, ето, оно што би други рекли да је глас између *и* и *е* на месту старог јата *код неких говорника обавезан*. То је довољно . . .

Довољно је то да се види стварна вредност Николићева открића. Било би ми драго да сам до тога открића дошао ја, али нисам. Било би ми, опет, непријатно ако би се испоставило чак и да мени припада част да сам открио посебну фонолошку вредност овога гласа фалсификујући податке или криво интерпретирајући нечије ставове. Али ни то нисам . . .

¹⁷ Бројком у загради обележена је страница.

¹⁸ Прилози XXXIX, 82.

¹⁹ СДЗб XVIII, 33. — Исп. Југосл. семинар 31, 98.

Мислио сам да је Б. Николић учинио изванредно откриће, и да му је исто тако дао сасвим прецизну интерпретацију²⁰. Стога не налазим да је мр Реметић у праву кад, у закључним напоменама, помињући „откриће фонолошког јата на оволиком простору” и питајући се забринуто: „Које све импликације за нашу савремену и историјску дијалектологију може имати откриће фонолошког јата на тлу западне и северозападне Србије?” — ово поставља у некакве друге релације. Да ли он случајно не размишља у релацијама и категоријама онога новинског чланка који ставља на почасно место, и који управо њега апострофира као проналазака? Верујем да то не може бити. Јер, присвајање туђих проналазака вреднује се негде на другом крају лествице од оне на којој се човек жели наћи. Без обзира што се мртви не могу супротстављати никаквом насиљу . . .

3.2. Пожељне и непожељне чињенице

Мр Реметић се са пијететом захваљује „свом професору, академику Павлу Ивићу, на саветима и сугестијама, посебно у решавању појединих спорних питања и проблема” (21). То је врло лепо. Лепо је и што се са признањем сећа: „Слушањем трака задужили су ме и сарадници Института за српскохрватски језик у Београду, нарочито научни саветник др Митар Пешикан, на чему им овом приликом најтоплије захваљујем”.

Али мр Реметић није дошао на идеју да би му неки чланови Института могли и како друкчије помоћи. Наиме, један од њих, М. Тешић, ради врло интензивно на прикупљању грађе за своју докторску дисертацију о говору Азбуковице. Други, М. Симић, такође је поодмакао у истом таквом раду на материјалу Јадра и Рађевине. Познато ми је да они поседују читаву гомилу података из насеља у које је колега Реметић предузимао своје „научне екскурзије” у току 1980. Тај материјал сакупљен је пре 1980. године. Права је штета што му је то промакло. С друге стране, једна његова изјава као да упућује на помисао да колеги Реметићу и није баш непознато шта се ради у Београду и Новом Саду: „Темељитија испитивања говора Азбуковице, Јадра, Рађевине, Подгорине, Тамнаве и западне Шумадије обавестиће нас, надајмо се, о ширини и дубини тих утицаја” (96) [у питању су утицаји босанских говора]. Да ли је то случајна коинциденција? Или мр Реметић за то зна, па ипак нашој дијалектологији дозвољава раскош да неке послове има „у више изведби”?

²⁰ Исп. Југосл. семинар, 101: „Б. Николић својом напоменом да се *k > e“ чује у првом реду код старијих жена, у ствари даје исправну старосну и социјалну стратиграфију појаве: она је на најширем простору ове зоне сведена на породични круг, а у разговору са страним особама чује се само код „чистих” информатора, а то су пре свега заиста старије особе женског пола”. И даље: „Б. Николић указује да ова појава није позиционо нити како друкчије сем генетички условљена”.

Али заборавност колеге Реметића много је шири од овога. Она по каткад узима забрањивајуће размере.

Тако је он пропустио да изведе до краја свој доказни поступак. Не. Пропустио је да га започне. То јест: изоставио је грађу која у његовом испитивачком поступку заузима централно место. Описујући свој теренски рад, он каже: „Испитујући говор западне Шумадије, установио сам у једном њеном делу, пре свега у неким западнијим поткосмајским селима и насељима која гравитирају колубарском басену, присуство e , различитог од $e < *e, e$, на месту јата. Потом сам пошао трагом наведених података који су указивали на могућност очувања фонолошког јата на ширем србијанском терену шумадијско-војвођанског дијалекта” (16). Кренуо па заборавио откуд је пошао. А на месту где бисмо очекивали основни материјал, коме је — по свему судећи — ово друго послужило само као провера, на томе месту стоји кратка забелешка: „а материјал из шумадијских села доносим, надам се ускоро, у другом раду” (22). Ради се о његовој дисертацији, коју није ни добро на тај начин обезвредити? А како је са другим докторандима?

Мало је чудно како је мр Реметић „трагом наведених података” стигао до Стублина. Откуд су му ти подаци за ово село? Него он је заборавио да каже и то како је доспео баш у поткосмајска села. Ваљда не и тамо „трагом наведених података”? Пропустио је, то јест, узгред напоменути да је то предмет његове докторске дисертације; и да тим поводом размисли (није потребно помињати) како је текао процес пријављивања и одобравања њеног, како су тим поводом текле консултације, и шта је и о чему том приликом све речено.

3.3. Тачна и „погрешна перцепција”

Теорија о „погрешној перцепцији” има у овом раду двојаку примену. Помоћу ње се оцењује допринос појединих научних радника у разрешавању проблема којим се аутор бави. Помоћу ње се аргументише и у теоријским разјашњењима. О оном другоме ћемо рећи коју касније, а у овом одељку ћемо размотрити ону прву област примене поменутог тако рећи главног открића.

Прво је колега Реметић утврдио да се М. Московљевић без успеха бавио овим говорима јер је „заведен погрешном перцепцијом”, „залутао” (67). „Несигурност у бележењу сложенијих и тежих вокалских система код Московљевића долази до изражаја и у његовом писању о вокализму Корчуле и Виса” (93, нап.). „Московљевићева погрешна идентификација те сачуване фонеме гласом $и$ знатно је „проширила” зону правих икавизама” (93).

А како је са азбуковачким екавизмом? Московљевић, наиме, о томе пише следеће: „Школа, војска и администрација учинили су да се све више усвајао екавски изговор, којим млади људи само и говоре, а старци и жене, који су неписмени, још чувају свој старински изго-

вор . . .”²¹ Верујем да, према критеријима мр Реметића, М. Московљевић није и овде „залутао”, а на то ме наводе његове речи у раду који анализирамо: „Екавски изговор, четврти и најмлађи слој у западносрбијанском ареалу, резултат је утицаја школе, администрације и других гласила јавног информисања” (99). Колега Реметић је, додуше, пропустио да упореди своје и Московљевићево мишљење. Пропустио је чак и да се позове на њега, као што је уобичајено у науци. Можда му је било непријатно помињати у таквом односу једнога слабог дијалектолога, па га то можда може оправдати пред цепидлакама²².

Затим се Московљевићу придружио Х. Хирт: „Сада је потпуно јасно да се и Хирту и, нарочито, Московљевићу догађало да *е* чују као *и* и да знатан део њихових „икавизама” управо иде на рачун овакве перцепције” (97). Не треба, наравно, бранити ни Хирта ни Московљевића тамо где су чинили стварне погрешке. О томе је више пута у литератури спомињано. Али кад објективно прочитамо и просудимо Хиртов рад, намећу се две ствари које треба поменути. Прва је да је Х. Хирт радио у условима непојмљивим за човека његова кова (о чему исп. управо код њега)²³. А друга: Хирт је ипак несумњиво самостално дошао до свог открића у Гвосцу, јер није знао за ранија запажања и није очекивао ништа у том смислу²⁴.

Да погледамо шта мр Реметић налази у Гвосцу, а шта Х. Хирт. На стр. 58. код мр Реметића читамо: „Шта изнета грађа показује? Практично је посведочено доста од онога што су налазили Хирт и Московљевић, једино нема правих икавизама. За сада се поуздано не зна да ли њихово присуство у материјалу Московљевића (чешће) и Хирта треба приписати погрешној перцепцији ове двојице, у првом реду Московљевића (Хирт уочава „затворено *е*”), или су се они изгубили током, још несвршеног, превирања у овом подручју . . . Екавщина је импорт новијег датума, свакако из књижевног језика, са добрим изгледима да брзо преовлада у декомпонованим, „раштимованим” и некомпактним дијалекатским системима, какав случај управо имамо у добром делу србијанског Подриња” (58).

Мало је нејасно да ли је Хирт погрешно перципирао „затворено *е*” или што друго. Но да видимо како то код њега стоји. Он на почетку стр. 18. свог рада извештава да је посетио Бачевце, Стрмово, Оклегац и Гвоздац. Даље он вели да се у тим селима „уопште узев говори *е* и *је*; *и* је посебно код старијих особа још увек врло обично”. Затим посебно описује говор Гвосца: „Чуо сам само неколико примера са *и*, као *кудиља*, *недиља*, *ионедилник*, *иосик*, *сидила*. Уместо старога *ѐ* говори се овде иначе

²¹ М. Московљевић, *Икавски њовор у СР Србији*, ЈФ XXVI, 1963/1964, 497.

²² Исп. и стр. 46, 47, 58. и др. Аутор нигде не спомиње Московљевићево схватање.

²³ H. Hirt, *Der ikavische Dialekt im Königreich Serbien*, Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wiss. in Wien CXLVI/V, 1903, 2—9.

²⁴ На стр. 1—2 он наводи само Вука, Милићевића и Карића. У том смислу треба прецизирати исказ мр Реметића на стр. 56. његова рада.

веома затворено *e* тамна звука, које ћу ја бележити знаком *é*, тако имамо *лѣб, сѣно, лѣйо, дѣше, лѣшше, двѣста, бѣжи*, док *e* у *иѣшак* звучи врло отворено”.

Ако пођемо од опаске мр Реметића (другим поводом) на стр. 68. његова рада о речи *куд^а ља*, „за коју треба рећи и ово. Због изразите редуцираности средњег вокала ове речи често се практично и не може одредити прецизно да ли се ради о „икавизму” или, пак, о лику са *e*” — онда нам постаје јасно са колико је слуха Хирт ипак запажао појединости кад му се за то пружила повољна прилика. Чини нам се чак да се његова запажања не разликују много од Реметићевих.²⁵ Чини нам се, исто тако, пре него што се одлучимо на олаку дисквалификацију, да треба проучити и проценити оно о чему судимо.

На крају је исту судбину доживео и А. Белић. Оптужба коју мр Реметић против њега подиже врло је тешка. Због „нетачне перцепције” он је нашу дијалектологију „пуних пет и по деценија” уназађивао. Његов је допринос, дакле, сасвим „у минусу”. Ево како гласи беспризивна пресуда: „Сада је сасвим јасно — вели мр Реметић — да Белић није учио *e*, најзначајнији архаизам те зоне, него га је, очито, идентификовао фонемом *и*. Да је он којим случајем — размишља колега Реметић о несавременим последицама судбоносне Белићеве грешке — рецимо у Мислођину правилно перципирао *e* и сагледао његов фонолошки статус у вокалском систему (NB — ово поводом цитата из Белићевог текста издатог 1905. године; како би тек прошао Вук „да је он којим случајем” дошао на ред?), сигурно би дискусија о питању тзв. икавизма у говорима шумадијско-војвођанског дијалекта, о проблему икавштине у Подрињу, а самим тим и око проблема самог Ш—В дијалекта кренула другим путем. Досада би полемика била завршена, а бројна питања би се сматрала решеним. Овако, Белић је и даље (као и неки његови ученици, пре свих — Б. Николић) у својим радовима, пуних пет и по деценија, понављао тезу о преласку икавизма из Босне и његовом ширењу „по источном дијалекту”.” (82—83).

Прво да речемо нешто о Белићевим убеђењима. Морам разочарати колегу Реметића. Схватање о пореклу србијанских икавизма Белић не би променио због открића једне чињенице, ма колики био њен значај. Он то схватање, уосталом, није мењао ни кад је постао убеђен да се у Србији *ћ > e* стварно и чује. На стр. 62. свог рада мр Реметић цитира Белићеве изјаве из којих се види да он стално прати нова открића: „Према новијим испитивањима може се рећи да је шумадијски говор дуго чувао разлику, нарочито у источним својим деловима, између *e* (= *e*) и *é* (*ћ*). Тако се, по неким испитивањима, та разлика сачувала у савременом језику ваљевског краја”²⁶. Па ипак је у периодизацији остао при свом мишљењу. Белић се, наиме, између теорије супстрата и Шмитове теорије таласа — из многих тада врло актуелних разлога — одлучио

²⁵ Сем опаске о надирању књижевног екавизма, о којој ће још бити говора.

²⁶ Исп. нап. 38. на цитираој страни. И у нашем раду тај је текст већ цитиран.

за ову другу. Историјске, национално-политичке и научне прилике у Србији с почетка века, а и касније, диктирале су овакав став. Између осталог, величина Цвијићевих открића била је сувише очигледна . . .

А затим нешто о „нетачној перцепцији”. „Да је којим случајем” колега Реметић застао у Моштаници, уместо што је одмах стигао до Мислођина, и да није неких околности које су га у томе спречиле, верујем да би његов суд о Белићу испао на исто . . . — Али би тада имао нешто друкчијих последица. А. Белић, наиме, 1905. године помиње и ово село недалеко од Београда, сврставајући га у „икавски” говор. Исто ово насеље посетио је четрдесет година касније акад. Павле Ивић и описао његов говор; без већих измена тај опис је објављен након нових тридесет година²⁷. На карти у прилогу тога рада Моштаница је означена као „мешавина шумадијског и ваљевско-мачванског говора”. У напомени у дну стране стоји: „убележавао сам говор само оних места за која сам знао поуздано како говоре. За биограчићки говор сам се сам осведочио; то важи и за стање у Моштаници”. У поглављу „Замена старог *ѣ*” акад. Ивић даје интересантне податке и опаске. Наводим само кратке изводе „Као и остали говори шумадијско-војвођанског дијалекта, и б. има екавску основицу с ограниченим бројем речи и категорија где место старог *ѣ* стоји *и*” — „*жѣвиѣи, ѣрѣио, мѣзили*”, „*Биѣѣрад, Биѣѣраѣчиѣи* (на осам км од Теразија Београд се зове Биоград! — овај изговор познат је код старијих људи у свима селима б. говора, а сазнао сам да га има и у Рипњу)”, „*видрица*”, „*сѣкира, сѣкирче*”, „*ѣњѣздо, . . . ѣњѣздо*”, „*дѣи* (> кѣдѣ), али чешће *дѣ*, и редовно *вѣде, нѣде* итд.; само . . . једном *ѣвди*”, „*ѣбсиѣѣ* сам . . . поред *ѣдсеѣѣ* сам, . . . *сеѣјало се, . . . сеѣјали*”, „*дѣѣѣѣ* у вокативу”, „Секундарно је *и* е у *наѣѣрнице*”.

„Икавизама је у овом крају — обавештава нас аутор — некада било вероватно више. У доба аустријске владавине у првој половини XVIII в. забележена су имена села Srimstiza (Сремчица), Bigaliza (Бегалица), али Belli Potock (Бели Поток). Међутим на једној руској карти из почетка XIX в. има Бильѣ Потокѣ. Ове податке, наравно, треба примити с резервом због несигурности транскрипције и њиховог малог броја” (148—149).

Овим поводом биће погодно цитирати следеће речи мр Реметића: „Првих дана рада у шумадијским селима, ненавикао на нову ситуацију и „знајући” да је шумадијски говор екавски уз присуство неких „икавизама”, „слушао” сам и записивао примере типа *вѣјем, сѣјем* и *бѣло* уместо *вѣјем, сејем* и *бѣло*. Исто тако и Филиповић је у истим лексемама са јатом писао „час е час *и*”. Боље среће нису били ни први испитивачи крашованског говора, а видели смо како су прошли Белић, Московљевић, Цвијић, Љ. Павловић и још неки истраживачи на терену незамењенога јата. Уосталом, — закључује мр Реметић — ни П. Ивић није био поштеђен неких дилема на самом почетку теренског рада у Печеву” (97).

²⁷ П. Ивић, *Белешке о биограчићком говору*, СДЗБ XXIV, 125—176.

А како је са радом акад. Ивића у Шумадији? Зар његово *живићи, шрџио, мрзли* није *живећи, шрџео, мрзели*? Зар његово *Би'дѣрад* и *Би'ојрдчићи* није *Бедѣрад* и *Беојрдчићи*? Зар његово *дѣ* и *дѣ* није *дѣ*? Зар његово *идсијѣ* и *идсејѣ*, *сѣјало се* и *сѣјали* није *идсејѣ*, *сѣјало се* и *сѣјали*? И коначно, зар његово *намѣрнице* није *намѣрнице*? Зар, то јест, акад. Ивић не спада у исти ред са осталим истраживачима него се мора изузети из опште оцене о „нетачности перцепције”? Или можда између Мислођина и Моштанице леже толике раздаљине да је у Моштаници могуће очекивати управо оно што је нашао акад. Ивић, а у Мислођину само *дѣ су, де идд дѣши; сѣјемо, сѣјеш, сѣју, иосѣјеш, иосѣје се, иосѣјали, иосѣјано, иосѣјаће се* и сл.²⁸

3.4. О прикупљању и вредновању грађе

Видели смо како је мр Реметић започео са прикупљањем материјала за свој рад. И како је од погрешног „знања” доспео до прецизне „тачне перцепције” „јата”. Он овај глас бележи свуда и увек на исти начин: „Незамењено јат означавам знаком е” (17, нап. 16). На стр. 23—45. наведени су примери за „јат” из „Посавотамнаве”, ваљевске Колубаре, ваљевске Подгорине и Рађевине. Икавизми из ових области дати су на стр. 69—77, а екавизми и ијекавизми на стр. 87—89. Азбуковица и ужичко Подриње обрађени су посебно на стр. 46—59. Иако аутор мисли друкчије²⁹, мислим да је овим поступком доста јасно обележена тзв. „јатовска зона”.

У овој зони јасно преовлађује, према бележењу мр Реметића, „незамењено јат”. Екавизми су врло ретки, а икавизми углавном ограничени на познате лексичке и граматичке категорије. Овакви налази заиста битно одуарају од свега што је до сада било познато о говорима ове зоне, посебно од онога што је нашао Б. Николић у Колубари. Ако је ова грађа тачно забележена, онда се резултати мр Реметића морају означити као право изненађење, боље рећи као откриће.

Да проверимо утиске.

Прво да сазнамо нешто о фонетској природи „јата”. Потребно је — по мом мишљењу — у ту сврху утврдити двоје: а) његову унутрашњу кохеренцију, тј. степен блискости варијаната; б) фонетску дистанцу у односу на граничне фонеме, тј. на *е* и *и*.

О првом питању мр Реметић се изјашњава на следећи начин: „Иначе, и овде има извесних колебања у изговору тога гласа како међу појединим крајевима (мој утисак је да је јат затвореније у Мислођину, него, рецимо, у азбуковичким³⁰ селима) тако и у изговору истих лица.

²⁸ Исп. стр. 23—24. Реметићева рада.

²⁹ Исп. закључке. О томе ћемо нешто више поговорити касније.

³⁰ Форму „азбуковички” м. „азбуковачки” читам овде први пут. Исп. Правоспис: *азбуковачки*, 177. Ако је тако у Азбуковици, треба напоменути. Ако је ово лапус, треба исправити.

Ипак, стоји чињеница да та варирања у изговору у принципу не прелазе границу маргиналног и да самим тим фонолошка опозиција како на линији *е* — *и*, тако ни на релацији *е* — *е* по правилу није истрвена. Изузетак чине прилике у неким местима, углавном у јужном делу наведене територије . . .” (17).

Тиме је с дневног реда скинуто и друго питање. Али колега Реметић овим није дао задовољавајуће објашњење зашто је он (за остале знамо: због „негачне перцепције”) — фонему „јат” једном идентификовао као *и*, други пут као *е*. Да ли су ту у питању само предрасуде (погрешно „знање”)? Б. Николић и други³¹ констатовали су, међутим, читаву скалу прелива. Тако код Б. Николића читамо: „Овај сам изговор бележио различито (*и*^е, *е*^е, *е* и сл.), већ према томе колико је у тренутку артикулације био присутан елемент вокала *е* одн. *и*”. Из примера се види да код Б. Николића „и сл.” означава даљу варијацију.

Мр Реметић нам је дао експертизу једног јединог случаја, која је врло илустративна када се упореди са оним што говори Б. Николић. Ево шта је колега Реметић установио: „Најбољу илустрацију неизвесности и недоумице у том погледу представља моје искуство у Шљивови, где сам, враћајући информатора на исте или сличне теме, снимико више облика ове именице. Каткада сам слушао чисто *и*, други пут *е*, у трећем случају било је то редуковано *е*, у четвртном потпуна редукција итд . . . За „пресуђивање” у случајевима овакве врсте потребно је на терену провести дуже времена, далеко више но што сам ја могао одвојити за већину посећених места” (68, нап. 63). Да ли то важи за само један случај или за грађу у целини? До каквих би закључака мр Реметић дошао о целини грађе „да је којим случајем” „могао одвојити више времена” и анализу довести до краја? Све се бојим да би крајњи резултат био нешто друкчији, тј. да би био мање спектакуларан, али далеко сигурнији, вероватнији . . . И, може бити, ближи онима који су тврдили и утврдили: „основицу овога говора чини екавска замена јата”.

3.5. Идеје и стварност

Основни закључак у овоме раду дат је пре анализа материјала. На стр. 16. читамо: „Данас на прилично пространом терену који обухвата део Шумадије и Посавине, Тамнаву, Колубару, ваљевску Подгорину, Рађевину и део Азбуковице јат чува своју фонолошку посебност”³² У завршници рада је поента која одавде следи: „Из овога произилази и закључак да се убудуће источнбосански и западносрбијански дијалекатски терен морају посматрати као подручје у којем су контактирали ијекавци са носиоцима незамењеног јата, а не икавци са екавцима, како

³¹ Б. Николић, *Колубарски говор*, 33; — Р. Симић, *Скица за дијалектолошку карту*, 98—99.

³² Истицања у тексту мр Реметића нису пренесена у цитате: разредом би се непотребно губило простор. Извињавам се аутору и читаоцима.

су мислили неки наши еминентни дијалектолози” (99). Мр Реметић је заборавио Мачву, која образује доста дугу додирну линију са босанским говорима. Да ли је и овде у време на које он мисли требало рачунати са „јатовцима” пре него што их је освојила (књижевна?) екавштина?

Но било како било, бар знамо шта се збива нешто јужније од Мачве — све до Бајине Баште. Ту су „јатовизам” и ијекавизам у непосредном контакту. Између њих нема посредника нигде. Чак ни у Азбуковици. За икавизам мр Реметић даје оригинално објашњење: „Икавизми типа *дише, сиче, сриже* и сл. највероватније су настали у додиру јаке ијекавске досељеничке струје и говора са фонолошким јатом. Новодосељени ијекавци су, убеђен сам на месту тога, њима до тада непознатог вокала „чули” и. Вероватно је такву мешавину становништва, дијалеката и наречја — закључује колега Реметић — пратило бурно превраће . . .” (96).

Основни аргумент је — „погрешна перцепција”! „Свакако се погрешна перцепција, која није мимоишла ни поједине дијалектологе, могла утолико лакше „поткрасти” необразованом неписменом свету” (97). Само још да нам је знати ко је кога покварио: дијалектолози „необразовани неписмени свет” — или обратно?

Одговор је и на ово питање могуће наћи, а имплициран је у решењу загонетке екавизма: „Екавски изговор, четврти и најмлађи слој у западносрбијанском ареалу, резултат је утицаја школе, администрације и других гласила јавног информисања” (99). Најважнија „гласила јавног информисања” (друга се не спомињу) јесу школа и администрација. Дијалектолози као школовани људи (сем, ваљда часних изузетака), „убеђен сам”, спадају овамо.

Али утицај ових „јавних фактора” није свуда исти. Најповршнији је у главнини „јатовске” зоне: тамо је колега Реметић, како смо већ напомињали, нашао врло мало примера са екавским изговором. Али у Азбуковицу се писменост снажно инфилтрирала и дубоко потресла, тако рећи „раштимовала” јат. Тако се некако углавила између „јатовизма” и ијекавизма.

Дају ли се ови закључци проверити?

Покушаћемо.

За пример ћемо узети село Торник у Азбуковици. Избор није случајан: сакупљени материјал је доста обиман, а аутор нас убедљиво уверава да је и поуздан. Ево шта каже: „У жељи да што верније прикажем данашње стање у Торнику, ни један једини облик нисам записао у свеску; сви примери које доносим скинути су са солидно снимљене магнетофонске траке. Грађу излажем наведеним редоследом с напоменама колико се пута чуо који лик” (52). Имамо, дакле, добар корпус. Треба размислити о методима анализе који би нас довели до одгонетке о томе шта је у говору примарно, шта секундарно — и шта је старије, а шта млађе.

Покушаћемо најпре са анализом квантитативних односа. Бројањем примера може се установити следеће.

1. Икавске форме мр Реметић забележио је у 284 примера. Од тога су 207 „слободни” икавизми, а остало су „икавизми шумадијско-војвођанског типа”³³. Од укупног броја то је 58%.

2. На другоме месту по бројности налазе се примери екавских форми³⁴ (мр Реметић их дели такође на слободне, којих је 134, и „сталне”). Тих је примера укупно 146. То износи 28%.

3. Примера са ијекавским изговором било је 58³⁵. Или 12%.

4. „У заиста ретким и усамљеним случајевима типа *дѐцѐ, лѐкове, слѐме* (2 ×) || *слѐме, лѐбац* (2 ×), *црѐй* || *црѐјом* налазимо трагове незамењеног јата, које се у огромној већини примера, што изнети материјал показује, дефонологизирало и дало један од трију рефлекса” (54). Кад све избројимо, имамо укупно 7 примера. То значи да у укупном зброју примера ова гласовна вредност учествује са нешто мање од 2%.

Односи нас мало изненађују. Тешко је поверовати да у говору једног села стешњеног између „јатовске” и ијекавске територије — старије вредности, вредности које тако рећи „ничу из тла”, да такве вредности гласова једноставно буду сведене на спорадичну појаву.

А да на другој страни мање или више скорашње иновације, ничим „изнутра” не мотивисане, у таквом обиму прожму изолована села, изгубљена у процепу између два моћна дијалекатска блока.

Можда се варамо?

Покушаћемо са једним друкчијим експериментом. Примери би се на неки начин могли раслојити. Лексички фонд језика има старије и млађе слојеве. Кад је у питању један локални говор, као у нашем случају, треба веровати да у сразмерно старе слојеве можемо прибродити тзв. стационарну лексику, лексику везану за геоморфологију — топономастику³⁶. Треба, наравно, признати да и топоними могу постати мобилни. Али се то дешава само у случајевима масовног пресељавања на испражњене просторе, и тада служе као један од индикатора помоћу којих се могу уназад пратити смерови метанастазичких струјања. У нашем случају индикативна ће бити форма топонима, а она ће припомоћи у одгометању мистерије око старине овог или оног изговора „јата”. У грађи мр Реметића из села Торника налазе се ови топоними: *Брѐзуља* (2 ×)³⁷, *ѐо Сѐйнама* (2 ×); *Мѐдведнѐк, до Мѐдведнѐка, Мѐдведни ѐдѐок, Сѐѐне*.

Нешто екавских, и нешто мало мање икавских облика. Ништа са „јатом”, ништа са ијекавским рефлексом. Треба ли то тумачити мишљу да је топономастика подлегла екавизму и икавској узурпацији пре од

³³ Нисам бројао форму *ѐдла*, јер не знам ради ли се о забуну или лапсусу.

³⁴ Бројао сам и форму *дѐѐрајѐ*, јер се очигледно ради о штампарској омашки.

³⁵ Мислим да би требало изузети следећих 9 форми: „јѐдѐ (2 ×), јѐдѐш, јѐли, ујѐли, ујѐло (2 ×), нѐдѐ се (не једе се; 2 ×)”. То нису диференцијалне ијекавске форме у односу на екавизам.

³⁶ Исп. R. Simić, *Neki toponimi romanske provenijencije u centralnoj Srbiji i povodom njih*, Actele simpozionului româno-jugoslav, Bucuresti 1976, 573, 577.

³⁷ Нисам сигуран да ли ова реч долази овамо или у следећу групу.

апелатива? Било би врло необично кад би се у овом случају утврдило нешто тако. Оригиналност таквог решења не може се порицати. Али се у њега не може поверовати . . .

Трећи лексички слој интересантан за овакву врсту анализе чине антропоними, као и називи за домаће животиње. У грађи су наведене следеће форме тога типа: *Сиййѧн*||*Сийѧн*, *Цвиѧуља*, *Срѧшен*. Репертоар врло сужен, али слика иста као у претходном случају.

У овом просуђивању могу се употребити и лексичке иновације у говору. Само је у том случају процена могућа у супротном смеру: индикативна је измена новопримљених форми, уколико до ње дође. У нашем случају, пошто имамо наносе таквог типа, можемо судити о супремацији или инфериорности екавштине у односу на друге изговоре „јата“. Такве су несумњиво форме на *ѧридузеѧу*, у *Биѧѧраду* (2 ×); у *Бедѧраду*, затим да *ѧриѧледѧи*, *ѧридузеѧи*, *симѧнскѧ ѧенѧчу*; *лѧкар* (2 ×), *код лекара* (2 ×), *лекару*, *ѧреѧледѧа*, *сѧвесѧи* и можда још која.

Симптоматични су случајеви икавске адаптације форми неоспорно екавских по пореклу. Помоћу њих се може успоставити хијерархија вредности на релацији икавштина-екавштина. А све у свему када се процени, излази да се квалитативна анализа у потпуности слаже са квантитативном. То јест, излази да је икавштина и у функционалном и старосном, а и бројном погледу — примарни слој у говору Азбуковице. На другоме месту је екавштина, а за њима на одстојању стоји ијекавски изговор. Форме са „јатом“ не засепају дубље у структуру овога говора.

Ови се закључци, на жалост, далеко разилазе са идејама и убеђењима колеге Реметића. Не можемо ништа друго рећи него да његова убеђења очигледно нису резултат анализе грађе него извесних трансцедентних инспирација. Али се ти закључци приближавају ономе што је на основи грађе М. Тешића речено другом приликом о азбуковачком говору³⁸. Однос екавске и ијекавске замене јата тамо је друкчији и сведочи о извесној неуједначности говора у регионалној перспективи. Али да је у његовој основици икавска замена јата, остаје и даље ван сумње.

3.6. Сугестивна моћ инспирације

Размотрили смо како је истраживачки поступак мр Реметића спроведен у једном пункту „јатовске територије“. Сада ћемо размотрити како је он текао на осталом делу терена. Значајна открића методолошки су увек поучна, без обзира на мање промашаје . . .

С обзиром на ситуацију у Азбуковици, о којој смо управо расправљали, и на друге околности, посебно изненађење за научну јавност представља тако добро очувано „јат“ у главнини подручја. Екавизам, био он откуд му драго, незадрживо надире у Азбуковици. „Јат“ је на белом хлебу, и уз подршку ијекавштине трансформирало се у — икав-

³⁸ *Скица за дијалектолошку кариѧу . . .*, 96.

штину; која му одузима и последње остатке снаге те заузима централни положај.

А даље у унутрашњости Србије, тамо где метанастанзичка река екаваца с југа није била ометана нити снажнијим ијекавским приливом, нити природним препрекама — ту се она ломи о чврсте „јатовске” хриди. Остаје отприлике на ономе на што је у Подрињу сведено „јат”. Заиста изненађује. И ето, то нам је доказао колега Реметић у свом раду богато илуструјући своје доказе грађом са терена. У томе је тајна, и ту је методолошка поука. Морамo је мало подробније размотрити.

На стр. 20. мр Реметић нас упућује у то како је радио „у пољу”: „Неколико напомена о самом материјалу и раду на терену. На основу постојеће дијалектолошке и лексикографске литературе саставио сам мањи упитник у који сам укључио: а) лексеме у чијој основи лежи овај стари вокал³⁹, б) „икавизме” шумадијско-војвођанског дијалекта и в) екавизме забележене у некавским говорима. За темељитије попуњавање тога квестинара било је потребно 2—3 дана интензивног рада на терену, време које се, наравно, није могло обезбедити за сва посећена насеља. Уосталом, исцрпност у том смислу и није била циљ мога истраживања. Не ретко се краћи боравак у неком од посећених места сводио на констатовање или, пак, непостојања незамењенога јата . . .” (20).

Постоји фронталан приступ грађи, а постоји и приступ грађи који се назива — селективним. На основи првога могуће је изводити закључке о испитиваном говору (или тексту, свеједно, ако се о тексту ради) — као целини. На основу другогa допуштено је закључивати, судити, просуђивати и пресуђивати само о ономе делу корпуса који је испитиван — никако и о ономе што је остало неистражено.

Колега Реметић, колико се његове речи могу разумети, а врло су разумљиве, — пришао је „јатовској” грађи селективно: сваку од три појаве испитивао је искључиво у оним оквирима које је унапред изградио „на основу постојеће дијалектолошке и лексикографске литературе”. При томе је „јату” оставио доста широко „маневарско поље”, док је икавизам свео у већ познате оквире, а екавизму по свом нахођењу унапред „одредио судбину”: толерисао је само „екавизме забележене у некавским говорима”. Сад нам је тек јасно зашто је мр Реметић свој рад сматрао готовим још пре одласка на терен . . .

Верујем да је квестинар ипак састављен после онога драгоценог искуства у западној Шумадији, када је мр Реметић проверио колика је сугестивна моћ инспирације, тј. априорних „знања”. Та поука је налагала: отрести се свих предубеђења, а не само оних непожељних . . .

У том светлу морамo, на жалост, проценивати вредност закључака које мр Реметић доноси о општим односима у структури говора западне Србије, а посебно о статусу екавизма, ијекавизма и „јата”.

³⁹ Ово је свакако омашка: у раду су навођени примери са рефлексима јата и у облицима речи.

Али колега Реметић износи и неке друге чињенице о свом раду, које такође могу бити од методолошке важности, па ћемо и о њима нешто рећи. Он је, наиме, свестан како се са квестионаром ради на терену. Свестан је да је „за попуњавање тога квестионара” — „потребно 2—3 дана интензивног рада”. Али он са пуном савешћу изјављује да се тога није држао. Откуд му онда онолико грађе? Да није и то плод инспирације? У устима информатора, како је показао Б. Николић, и како сам се и ја уверио, „јат” се не изговара онако „чисто” како га је мр Реметић у највећем броју случајева избележио. Али свет је необразован, па може подлећи „нетачној перцепцији”. Ту смо ми дијалектолози да народ почимо и исправимо према начелима чисте инспирације.

Изнећемо само неке примере како је кратко време колеги Реметићу било потребно, да под упливом свог надахнућа сагледа многе ствари око којих се људи обично дуго морају мучити. Тако он нпр. пише: „Иако сам у Гвосцу боравио свега неколико сати, дошао сам до података који недвосмислено показују да судбина јата није иста у свим махалама и засеоцима” (57). А извештај из села Савковића гласи: „Пошто горњи део села (Горњи Савковић . . .) још није електрифициран, говор нисам могао снимити на магнетофонску траку, те је Савковић уз Ликодру код Крупња једино насеље у којем нисам испунио задатак. Када сам завршио једнопочасовни разговор са информатором, испоставило се да је реч о жени која је рођена у Оровичкој Планини, а не у Савковићу . . .” (51). Не мари. Материјал је и поред тога „важећи” (без провере). Или пак искуство из Доње Љубовиће: „Горња и Доња Љубовића су данас два састављена села, али у њиховом говору, бар када је о јату реч, према мом материјалу — има осетнијих разлика. Да ствар буде интересантнија, моја информаторка из Д. Љубовиће (Љубица Перић, 81. год., неписмена) рођена је у Г. Љубовићи . . .” (54). И када је свео своја искуства, колега Реметић је свој рад на терену овако сумирао: „Сакупљајући дијалекатске податке на означеном терену сгупио сам у контакт са више од сто носилаца локалних говора. У немогућству да наведем имена свих њих (дешавало се да понекад у журби пропустим да запишем њихова имена) поменућу само неке . . .” (21). „Уосталом, исцрпност у том смислу и није била циљ мога истраживања” (20). Свакако. Чему то? Најважнија је „тачност перцепције”. И сугестивна моћ инспирације која ће нас надахнути на велика открића.

3.7. О „незамењеном јату”

Прво о називу ове спорне фонеме.

У раду мр Реметића она се назива различито.

а) У наслову стоји термин „незамењено јат”. Тај термин појављује се и у почетним пасусима текста: „Незамењено јат познају, пре свега, кајкавски говори (ту је, додуше, *ε*; континуант и *ε* и *b*)” (13—14)⁴⁰.

⁴⁰ Текст у заградџи је неразумљив: нејасно је у каквој је вези *ε* са јатом и са полугласом. Верујем да се хтело рећи да су рефлексн обеју фонема изједначени.

б) Али већ на самом почетку јављају се и друге формулације, које се могу и друкчије тумачити. Мр Реметић извештава да је, према испитивањима акад. П. Ивића, „у говору Душнока и Баћина јужно од Калоче у Мађарској јат „сачувало фонолошку индивидуалност под дужином“” (14). А један лист даље напомиње да на терену који испитује сам — „јат чува своју фонолошку посебност”. Је ли то „стара” (прасловенска, прасрпскохрватска или која друга?) вредност, или се ради о посебном рефлексу?

У истом пасусу мр Реметић овако прецизира своје схватање: он утврђује „присуство e , различитог од $e < *e, \xi$ на месту јата”. Дакле, не само јат већ посебан глас „на месту јата” — његов рефлекс?

в) Одрама у следећем пасусу појављује се и трећи, у раду најчешће употребљавани термин: „фонолошко јат” (14). Не знам шта се под овим крије, јер не знам чему се „фонолошко” јат може супротставити. Нефонолошком? Где се оно јавља?

г) На крају, употребљава се и термин „фонема e ” (17), који је свакако најадекватнији.

А сада нешто о интерпретацијама о тој фонему.

Поред већ навођених доказа о фонолошком статусу тога гласа, мр Реметић наводи још један: „Што се, пак, постојаности незамењенога јата тиче, треба рећи следеће. На основу искуства стеченог у дужем или краћем контакту са већином дијалекатских типова на територији уже Србије и Косова држим да је фонема e у крајевима које овде наводим неупоредиво постојанија од рецимо једног a , полугласа или фонеме $s \dots$ у говорима за које су ти гласови карактеристични” (17). Доказ има само релативну вредност, и то у оној мери у којој се наведени гласови уопште могу трегирати као фонеме (и тамо где могу): гласовна постојаност нпр. веларнога назала у српскохрватском књижевном језику (у одређеним позицијама) превазилази многе фонеме; па се ипак овај глас не може никако сматрати посебном фонемом.

Следећи се аргумент може сматрати доприносом мр Реметића у доказивању да је овај глас у ствари — прасрпскохрватско јат: „Та шеста фонема је, као и код Галипољских Срба, „нелабијализован вокал предњег рада између високог и средњег, дакле отворенији од и и затворенији од e ”. Разлика је у томе што је овамо, за разлику од галипољских прилика, тај несумњиво крупни архаизам очуван и у неакцентованом положају” (17). Мада мр Реметић не иде даље од констатације ове разлике, и термине „крупни”, односно „значајни архаизам” употребљава без ослоњања на аргументе, чини ми се да би се овде могло отпочети са размотавањем кључета мистерије.

4. Куда даље

Управо последњи случај наводи на размишљање како би требало радити у савременој дијалектологији. И они региони који су већ — мање или више у глобалним цртама — испитани, као и они који чекају

истраживаче — и данас су врло интересантни са гледишта савремене науке. Али морамо бити свесни да је време крупних потеза и спектакуларних открића у оном виду како је то било могуће почетком овог века — да је то време прохујало. За даљи успех потребно је много напора, стрпљења и акрибије. Велики заокрети неће бити могућни широким површинским захватима већ продором у дубину. Они први, поготову када су неопрезно и на брзину изведени, могу нанети више штете него користи. Они само ометају процес смиреног прекодирања невидљивих пулсева из „мрачне коморе”. Ако желимо напредак науке, оставимо се диверзија ради личног профита и прихватимо се стварних послова. Мислим да су и рад колеге Реметића и ова анализа тога рада довољно показали где је могуће очекивати успешне резултате, а где их нема. Тамо где је аутор застао, оставио за рад онолико времена колико је било потребно — тамо је наилазио путеве до истине. Другде је видео само „раштимоване” обресе иза којих се нису могле назрети контуре појава. Овога је последњег, на жалост, било много, а претходнога — мало.

Али питали смо се: куда даље?

По свему судећи, супстратска слика северне Србије све више се слива у јединствен мозаик. Треба стрпљиво радити на њему. Неки су елементи мање-више познати. Међу њима су свакако деклинацијске форме . . .

Прозодија ће и даље стварати извесне недоумице. Али ситуација на истоку, са факултативним новоштокавским преношењем и ван окситонезе — упућује на даље претпоставке у том правцу. На другој страни, грузанско-београдски, као и кановачки тип ликвидације окситонезе, указују на могућне ране варијације. Али за сада највећа загонетка још увек лежи у западнијим областима. Када се јасније буде опртао динарски слој, и када у ткиву говора будемо препознали нити косовско-ресавских боја, успећемо и са генетичком стратификацијом аутохтоних наслага. Када, наиме, будемо довољно изоштрили слух да, иза додуше ретких али методолошки необично важних примера са иктусом на староме месту — да ту распознамо акценте косовско-ресавске провенијенције од домаћих односа, нешто друкчије генезе и савремене констелације, тада ћемо бити у стању и да објаснимо механизам функционисања и развој прозодијске системе ових говора. Кратке напомене у том правцу налазе се већ у литератури:⁴¹ „у неких говора са четвороакценатском системом” — стоји на једном таквоме месту — „тонске опозиције добијају примарну фонолошку улогу и осамостаљују се од квантитетских и интензитетских фактора”. То су говори са могућна два иктуса на двосложној „прозодеми”, а могућ је и један, на било којем од та два слога. Х. Хирт је у ствари наслутио јужну границу региона са оваквим односима⁴² када

⁴¹ Р. Симић, *О могућним узроцима новоштокавске акценатске рецесије*, Научни састанак слависта у Вукове дане 5, 1976, 605—610; — Р. Симић, *Српскохрватска оријентација и словенски акценат*, Научни састанак 6, 1977, 35—45.

⁴² Н. Hirt, *Der ikavische Dialekt*, 33—35.

је рекао да је азбуковачка прозодија „некако друкчија” од ужичке. Граница лежи на висини Западне Мораве. Куда се простира даље ова особеност? Треба ићи за чулом оних дијалектолога који упорно наслућују узајамност говора западне Србије, североисточне Босне, Славоније и Војводине.

Важна чињеница у овом сплету јесте и $\check{b} > e$. Венцем исељеничких говора у Румунији и Мађарској, као и неким славонским екавским идиомима, омеђена је са севера такође она иста територија о којој смо управо говорили, и чију јужну периферију (или, у историјској перспективи, једно од језгара?) чини подручје северне Србије. То све, као и неке друге околности, даје повода за размишљање . . .

У Земуну, 7. јануара 1982.

Радоје Симић